

WIE WAS DE ONTWERPER?

Het glas-in-lood

In het pand Langestraat 63 is grand café-restaurant Hemels gevestigd. In de achtergevel bevindt zich een prachtig glas-in-loodraam. Waarom is het hier geplaatst, uit welke tijd dateert het en wie heeft het gemaakt?

door THEO MILTENBURG

In 2006 is het raam door de Amersfoortse glazenier Sander Luigjes gerestaureerd. In zijn werkplaats kon ik de details goed zien en het wekte mijn belangstelling. Ik verwachtte zo'n raam niet in een winkelpand. Het is opmerkelijk, zowel door de grootte, de boogvorm als door de gebruikte vormen en kleuren. Er was geen handtekening

Links: Het glas-in-loodraam in Langestraat 63. Rechts: Detail met de verwerkte initialen.

van de ontwerper of van de glazenier op het raam te ontdekken.

Het monumentale rondboogvenster in de achtergevel is circa 3 meter breed en 4 meter hoog en het is door twee stijlen in drie verticale stroken onderverdeeld. Het glas-in-loodraam wordt gekenmerkt door abstracte, bijzondere

vormen die in een bepaald patroon zijn geplaatst. Met bijzonder rijke kleuren maakt het deel uit van het monumentale trappenhuis. Het is ontworpen om de bezoekers van de winkel te verleiden ook naar de eerste verdieping te gaan. In dat opzicht heeft het een functie die vergelijkbaar is met het boograam in de voorgevel (zie p. 15).

DE ZOEKTOCHT NAAR DE ONTWERPER

Om te achterhalen wie de maker van het opmerkelijke raam is, heb ik tal van bronnen geraadpleegd. Van de architect van dit pand, Herman Kroes, is een omvangrijk archief bewaard gebleven. Hierin zijn helaas geen aanwijzingen voor de maker van dit raam te vinden. Van zijn zoon Willem Kroes, die betrokken was bij een latere uitbreiding van de winkel, is geen archief bekend. Hij was een bewonderaar van de Amsterdamse School. Navraag bij familieleden van Kroes en Hehenkamp leverde geen nieuwe informatie op, evenals de raadpleging van de krantenarchieven. Er is tevergeefs gezocht naar ontwerpen van kunstenaars uit deze tijd die glas-in-loodramen hebben ontworpen en zich verwant voelden met de Amsterdamse School en De Stijl. Ook zocht ik naar glasateliers die rond 1925 in Amersfoort aanwezig waren. Ook deze invalshoek leverde geen gegevens op. Tot slot is het raam

raam van Hemels

vergeleken met andere glas-in-loodramen in de stad. Op grond van stijkenmerken en een vergelijking met het raam in het pand van Ramselaar (Willem Kroes, Langestraat 48-50) ontstond de gedachte dat wellicht Kroes jr. bij het ontwerp van het raam betrokken is geweest.

EEN OPMERKELIJKE VONDST

Via internet ben ik op zoek gegaan naar afbeeldingen van glas-in-loodramen uit de periode 1925-1935 en hierbij stuitte ik op De Bijenkorf in Den Haag. Dit pand wordt beschouwd als een van de hoogtepunten van de Amsterdamse School. Een aantal glas-in-loodramen is ontworpen door bekende glaskunstenaars, zoals Joep Nicolas, W. Bogtman, J. Linse, P. Hofman, Jaap Gidding, H. van der Stok, Leo Visser en Mien Visser-Düker. Deze ramen zijn in 1926 geplaatst. Een van deze ramen vertoont opmerkelijke overeenkomsten met het glas-in-loodraam in Hemels. De gebruikte vormen komen sterk overeen, net als de opmerkelijke, heldere kleuren. Het was niet duidelijk wie als ontwerper mocht worden beschouwd; sommigen bronnen noemden M. Visser-Düker, anderen haar man Leo Visser.

EEN BEZOEK AAN DE BIJENKORF

Een bezoek aan De Bijenkorf bracht duidelijkheid. Naast de ramen blijken kleine originele naamplaatjes te hangen uit 1926. Het raam dat de meeste verwantschap vertoont is ontworpen door Leo Visser. Het blijkt om zeer

Foto's: Theo Miltenburg

Glas-in-loodramen in De Bijenkorf te Den Haag. Boven ontwerp van Leo Visser, onder van Mien Visser-Düker.

grote glas-in-loodramen te gaan die in feite uit een drieliuk bestaan. In het werk van Leo Visser zijn duidelijk diverse vormen te zien die terugkomen in de randen van het raam van Hemels. Het middendeel van het raam in Hemels vertoont echter meer overeenkomst met het raam dat ontworpen is door Mien Visser-Düker en een verdieping lager in De Bijenkorf hangt. De overeenkomst tussen de twee werken zit zowel in de vormtaal als in de kleurstelling.

Van Leo Visser is bekend dat hij zijn werk signeerde met twee met elkaar vervlochten letters L en V. Van Mien Visser is hierover niets bekend. In het raam in De Bijenkorf zijn haar initialen zeer groot verwerkt. Opmerkelijk is dat in Hemels letters in lood te zien zijn in een klein, steeds terugkerend vlakje in het raam. Zowel de L, de M als de V lijken in elkaar gevlochten te zijn. Op de detailfoto wordt de M gekarakteriseerd aan de bovenzijde door 3 laspunten, aan de onderkant door 2, de V is in de M gevlochten en heeft ook drie laspunten en ook de L valt

erin te zien. Of is dit slechts schijn en zie ik iets wat de ontwerpers niet zo bedoeld hebben?

HET GLASATELIER

Voor het glasatelier, waar het raam vervaardigd werd, zou men aan W. Bogtman in Haarlem kunnen denken. In Amersfoort heeft hij glas-in-loodramen ontworpen voor diverse trappenhuisen. In zijn atelier is ook werk van andere ontwerpers voor De Bijenkorf gemaakt. Wellicht heeft hij het raam van Hemels gemaakt. Zowel Bogtman als Leo Visser werkten als illustrator en maakten ontwerpen voor damast. Bogtman en Mien Visser waren allebei geïnteresseerd in textiele werkvormen als batikken. Gelet op de keuze van kunstenaars voor het werk in De Bijenkorf, mogen we aannemen dat ook Leo en Mien Visser-Düker destijds als gerenommeerde kunstenaars werden beschouwd. In het archief van Bogtman zijn 4500 ontwerpen aanwezig; ik heb dit archief nog niet

kunnen raadplegen.

MIEN EN LEO VISSER

Willemina Visser-Düker is in 1881 in Zuid-Scharwoude geboren. Haar achternaam wordt ook wel als Duker geschreven. Zij trouwde met Leo Visser. Van 1918 tot 1942 werkten en woonden zij in Amsterdam. Later verhuisden ze achtereenvolgens naar Blaricum, Bussum en Hilversum. Het echtpaar werkte ook samen aan projecten en zij zullen elkaar gestimuleerd hebben. Mien werkte vooral met textiel en was aquarellist. Zij is bekend geworden als schrijfster van het kinderboek *Baron van Hippelepip* (1917). Het is rijk geïllustreerd en bevat ook kinderliedjes. Haar naam wordt in enkele publicaties genoemd, maar deze bieden helaas weinig details over haar persoon. In 1960 overleed Willemina in Hilversum.

Leo Visser was schilder, tekenaar en werkte met glas. Leo maakte illustraties voor boeken, tekende cartoons voor

Langestraat 63

ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Van het pand is de bouwtekening met de bouwaanvraag uit 1894 bewaard gebleven. Opdrachtgever was Hartog Jozef Klein. Hij had een kledingmagazijn op de Hof, maar wilde zijn zaak naar een groter pand verhuizen. Op de plaats van het huidige pand stonden in 1893 een winkelwoonhuis, waarbij de winkel vanuit één of meer kamers werd gedreven, en een pakhuis. Het pand aan de Langestraat had toen al lange tijd een winkelfunctie.

De oorsprong als winkel gaat vermoedelijk zelfs terug tot 1682 omdat, blijkens de koopakte van dat jaar, het pand een winkel en toonbank bevatte. In 1753 was de eigenaar van het pand aan de Langestraat ook al eigenaar van het pakhuis met de ingang Achter de Heilige Geest. Daarna was het pand in gebruik als grutterij. Vervolgens voerden Cornelia en Aleida van Slooten hier een *glas-, aardewerk- en porceleinaffaire*. Zij hadden dit pand geërfd van hun ouders Hendrik van Slooten en Francina van Huntelaar. De vader van Francina was Dirk van Huntelaar, bekend als wieldraaier. Vanaf 1885 was het pand in gebruik als kledingwinkel bij M. van Gelder en Zonen. Vanaf 1891 verkochten zij hier als nouveauté Franse korsetten.

VERBOUWING

In de aanvraag die bij de bouwtekening behoort, schreef de opdrachtgever H.J. Klein aan het College van B & W dat hij een perceel aan de Langestraat wilde verbouwen

met het erachter grenzende perceel Achter de Heilige Geest. In het ontwerp van Herman Kroes was voorzien in een voorhuis, een binnenplaats en een achterhuis. Gelet op de term 'verbouwing' neem ik aan dat in het ontwerp delen van de oude panden behouden zijn. Omdat een tekening van de oude situatie ontbreekt, is helaas niet duidelijk wat nieuw is.

Het voorhuis is ontworpen als winkel. Het was een van de eerste panden in de stad die door deze verbouwing het uiterlijk van een winkel kreeg. Kamp 2 (1890) en Langestraat 34 (1895) zijn in dezelfde tijd als winkel ontworpen. Boven de tekening van Herman Kroes staat geschreven: *Confectiemagazijn met woonhuis*. Op de tekening is te lezen dat er in het voorhuis op de begane grond toonbanken en hang- en legkasten waren. Er waren een tailleurkamer en een paskamer. Op de eerste verdieping bevond zich aan de voorzijde een mantelkamer met hangkasten en een magazijn. Op de tweede verdieping een kamer aan de voorzijde en drie kleine kamers erachter. Vermoedelijk werkten hier de kleermakers.

Tussen voor- en achterhuis was een binnenplaats. Het achterhuis was oorspronkelijk een pakhuis. In het ontwerp van Kroes is het als woonhuis voor twee gezinnen ingericht. Op de begane grond waren een woonkamer, een slaapkamer, een keuken en een toilet. Op de eerste verdieping eveneens een woonkamer, een keuken, twee slaapkamers en een toilet. De tweede verdieping was één grote kamer met een hijsinstallatie.

De Groene Amsterdammer en ontwierp kalenders. Hij was onder meer lid van de vereniging van schilders St. Lucas en van de vooruitstrevende vereniging De Onafhankelijken. Deze vereniging verzette zich tegen de macht van musea en jury's en meende dat kunstenaars de vrijheid moesten hebben om zelf exposities samen te stellen. De kunstenaar moest zelf bepalen wat het publiek te zien kreeg. De aanleiding tot de oprichting van deze vereniging was de weigering van de jury van het Stedelijk Museum om werk van een aantal jonge kunstenaars tentoon te stellen. Een vergelijkbaar initiatief in Parijs stond model voor deze vereniging. De Onafhankelijken stonden open voor allerlei vormen van kunst. Zij hebben grote invloed gehad doordat zij werk van buitenlandse kunstenaars als Chagall en Kandinsky naar Amsterdam haalden.

EEN WERELD VOL VERHALEN

Uit deze speurtocht naar het glas-in-loodraam in grand

FORTMANN & HEHENKAMP

Hartog Klein dreef de winkel slechts enkele jaren. Zijn vrouw overleed korte tijd na de opening. In 1901 besloot hij de winkel te verhuren aan de families Fortmann en Hehenkamp. Zij richtten zich op de verkoop van vloerbedekking, gordijnen, vitrages en bedden en maakten ook zelf bedden. In 1912 verkocht Hartog Klein de winkel aan hen. In 1939 nam mevrouw Hehenkamp het aandeel van Fortmann over; haar man was toen al geruime tijd overleden.

BRONNEN

■ Archief Eemland, bouwarchief Langestraat 63 en Achter de Heilige Geest 4, Bouwzaken 1895, 351; 1921, 415 (verbouwing); 1926, 558 (verbouwing).

■ Bijen, R.J.H., *Bouwen met karakter. De Amersfoortse architecten Kam en Kroes* (Amersfoort 1997)

■ 'Fortmann en Hehenkamp', in: Jaap Hengeveld, *Ondernemen in Amersfoort* (Amersfoort 2001)

■ Groot, Marjan, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940* (Rotterdam 2007)

■ Hoogveld, Carine, *Glas in lood in Nederland 1817-1968* (Den Haag 1989)

Theo Miltenburg was betrokken bij enkele restauraties in de stad.

café Hemels kwam een interessante wereld vol verhalen naar voren. Ik denk aannemelijk gemaakt te hebben dat Mien en/of Leo Visser de ontwerper van dit raam is. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt mag dit raam als een belangrijk kunstwerk in de stijl van de Amsterdamse School worden beschouwd.

Wellicht zijn er lezers die kunnen helpen bij het beantwoorden van de vragen die overblijven:

Zijn er nog andere aanvullende bewijzen te vinden voor de stelling dat het echtpaar Visser dit raam ontworpen heeft?

Zijn er archieven of foto's van hun ontwerpen in familiekring bewaard gebleven?

Valt er iets meer te zeggen over de symbolen die in dit raam zijn toegepast en hoe is het contact met de architect of de familie Hehenkamp of Fortmann tot stand gekomen?

Mail postbus@miltenburghorst.nl of bel 033 4610 150.

In 1926 besloten de eigenaren het woonhuis aan de achterkant bij de winkel te trekken. Tot dan toe had de familie Hehenkamp hier gewoond. Zij vroegen Herman Kroes om hier een ontwerp voor te maken. Kroes tekende samen met zijn zoon Willem voor het ontwerp. Ook deze tekening is bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat de oude trappen kwamen te vervallen en dat in het achterhuis een monumentaal trappenhuis werd geplaatst. De achtergevel werd voorzien van een groot boograam en de oude achterdeur verplaatst. De winkel werd op zaterdag 2 april 1927 heropend.

RIJKSMONUMENT

In 1986 is het winkelpand op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst; in 2000 heeft het de status van rijksmonument gekregen. Het dankt deze status aan de architectuurhistorische waarde. Het wordt gezien als een mooi voorbeeld van een winkelpand dat in een *eclectische* bouwstijl is ontworpen (een mengvorm van stijlen). In het ontwerp van de voorgevel zijn kenmerken van de neorenaissance dominant. Samen met de Lutherse kerk vormt het een fraai ensemble. De stedenbouwkundige betekenis hangt nauw samen met de ligging op de kruising van Langestraat met Krommestraat.

In de voorgevel is vooral het grote boograam opmerkelijk, dat op het niveau van de eerste verdieping doorloopt. Kroes heeft dit zo ontworpen om duidelijk te maken dat de eerste verdieping een functie als winkel had. Het trappenhuis en het glas-in-loodraam in de achtergevel worden als waardevolle elementen gezien. Opmerkelijk is dat de achtergevel een heel ander karakter heeft dan de voorgevel. Hier zijn stijlenmerken van de Amsterdamse school aanwezig. Wellicht blijkt hier de invloed van Willem Kroes.